

Szocializáció néhány jellemzője a „szegény Magyarországon”

Előzetes megjegyzések a szocializációról és a társadalomról

Ha azt a kérdést tesszük fel, hogy mi-is jellemzi a magyar fiatalok életesélyeit, felkészülési-felkészítési lehetőségeit és körülményeit a sikeres társadalmi betagozódásra napjainkban, akkor azt a problémát feszegetjük, hogy a rendszerváltás utáni közel két évtizedben kialakult újkapitalizmus milyen viszonyokat kínál a felnövekvő fiatal korosztályok számára. Másként fogalmazva a magyar újkapitalizmus makrogazdasági és – társadalmi viszonyai által teremtett generációs reprodukció körülményeit, jellegzetességeit, minőségét és sikerességét firtatjuk, méghozzá európai mércével, hiszen az iskolákat befejezett fiataljaink Magyarország és az Unió nyitott munkaerőpiacán mérettettek meg.

Köztudott, hogy a modern társadalmakban a fiatalok társadalmi felkészítését és beillesztését, vagyis szocializációját (2) sok és sokféle intézmény, szervezet egyidejű működése biztosítja. Ennek csak egyik eleme a család – melynek fontosságához nem férhet kéttség – emellett azonban az oktatási-képzési rendszer, az önkormányzatok, a kortárscsoporthoz, az egyházak, a civil szervezetek, a média vagy az állam is részesei a generációs reprodukcióban részvevő intézményrendszernek. Hangsúlyoznánk, hogy ezek az intézmények elvileg rendszert alkotnak, hiszen képesek egymás működését támogatni és erősíteni, szükség szerint korrigálni, és persze gyengíteni is, ide értve a társadalmi hátrányok halmozását. Gondoljuk csak meg, hogy mennyire más szocializációs környezet az, amikor a jómódú városi családok gyerekei felkészítésében a jól felszerelt és kéttannyelvű alapítványi iskola mellett a színvonalas kulturális és sporttevékenységeket kínálni képes szabadidőközpontok is részt vesznek, szemben az elszegényedett és tartósan munkanélküli családok által dominált kisközségekkal, ahol az iskola fenntartására nincs elég pénz, a pedagógiai kínálat hiányos, a gyerekek, pedig a tévé és az utca között választhatnak szabadidejükben. Az első esetben a család, az iskola, a település szabadidő és kulturális kínálata stb. rendkívül kedvező szocializációs környezetet biztosít az ott élő fiatalok számára, míg ez a második esetben nemhogy korrigálni tudná az iskola a kedvezőtlen családi és/vagy települési körülményeket, éppenséggel felerősíti a hátrányokat. Egyáltalán nem mindegy tehát, hogy ezek az intézmények miként vannak ellátva erőforrásokkal, miként teljesítik a rájuk háruló feladataikat, és kölcsönkapcsolataik során képesek-e erősíteni az előnyöket, és szükség szerint korrigálni az esetleges hátrányokat. És az sem mindegy, hogy milyen ismereteket, értékeket, fogyasztási- és életmódmintákat, mobilitási és karrierképeket, vagy sikerrel biztató életstratégiákat közvetítenek ezek az intézmények, továbbá, hogy

milyen tényleges tapasztalatokat szereznek itt a fiatalok, hiszen könnyen előfordulhat, hogy a szóban átadott értékek és életmódminták ellentmondanak a realitásoknak és a tapasztalatoknak. Figyelmet érdemel az is, ezen intézmények nagyon eltérő módon kapcsolódnak a generációs intézményrendszerhez, hiszen például az iskola professzionálisan, határozott értékek és célok mentén, szervezett és szelektált ismeretanyaggal stb. vesz részt a fiatalok felkészítésében, míg a média által közvetített különféle műsorok vagy a kortárs-csoportok spontán módon fejtik ki érték vagy életmód közvetítő hatásukat.

Nézzük most a társadalmat. Hazánkban a legutóbbi, vagyis a nyolcvanas évek végi rendszerváltást követően is az a közel sem meglepő helyzet állt elő, hogy a reálfolyamatok jelentősen eltérnek azoktól a vízióktól és elképzelésektől, amelyeket a politikai osztály ígért a rendszerváltás kezdetén, és lényegesen különböznek a lakosság reményeitől és várakozásaitól is. Tény, hogy nem oldódtak meg azok a gazdasági, társadalmi, politikai, egyenlőtlenségi, közérzeti stb. problémák, amelyek kezelésére a rendszerváltó politikai osztály akkor magabiztosan vállalkozott, sőt, számos tekintetben tömegek számára romlottak – alkalmasint lényegesen romlottak – az iskolázási, az elhelyezkedési és a megélhetési lehetőségek.

A rendszerváltás után máig kialakult-kialakított állapotokat a szociológia „félperifériás” (3) kapitalizmusként írja le, mely viszonyrendszerhez olyan jellemzőket társít, mint a gazdaság változatlanul fennálló duális szerkezete, a társadalom polarizáltsága vagy a munkaerőpiac szegmentáltsága. Ez utóbbi például azt jelenti, hogy a munkaerőpiac – a kilencvenes évek eleji drámai összezsugorodás után, amikor is csaknem másfélmillió munkahely szűnt meg – szétesett és szegmentálódott. A külföldi tőke által elért „kapuvárosokban” (pl. Győr, Budapest) és körzetükben a fellendülő piacgazdaság kereslete, igényessé váló képzettségi és munkakultúrabeli követelményei, növekvő bérei stb. szervezik a munkaerőpiacokat. A stagnáló körzetekben a „minimális dinamikát” mutató gazdaság már kevésbé közvetít növekvő kihívásokat, a „krízishelyzetben” lévő térségekben pedig a munkanélküliek túlsúlya miatt a munkaerőpiac már kimondottan a minimálbér körül szerveződik, a hivatalosan foglalkoztatottak tömegi számára is csupán a szegénységet biztosítani képes bért kínálva. A foglalkoztatási gondokat jelzi, hogy a tartós munkanélküliség kezelése megköveteli egy „másodlagos munkaerőpiac” fenntartását közmunka, közhasznú munka stb. formájában. Szomorú, de fontos tény, hogy a munkaerőpiac bizonyos szegmensei között nem feltétlenül van átjárás, vagyis a „másodlagosból” nem mindenképpen vezet út a magasabb követelményeket támasztó és igényesebb szegmensekbe.

A magyar társadalom polarizáltsága leegyszerűsítve azt jelenti, hogy kevés a „gazdag” és a „jómódú”, ezeknél a „középrétegek” ugyan valamivel népesebbek, de a „depriváltak” túlsúlya aligha vitatható. A szociológusok abban egyetértenek, hogy a társadalmi hierarchia tetején egy vékony, mindössze 5–7 százaléknyi csoport található, amely a hazai erőforrások jelentős súlya felett rendelkezvén sikeresen tudott integrálódni a globalizációs folyamatokba. Ezt „kiegészíti” egy 10–15 százaléknyi „felső középosztálybeli”, ők együttesen jelenítik meg a rendszerváltás „nyerteseit”. Alattuk egy 30–35 százaléknyi népesség található, melynek a helyzete részben javult, részben romlott, alapjaiban azonban nem változott. Legalul pedig a lakosság durván a felét magában foglaló depriváltak és szegények szintén differenciált – „nyomorban élők”, „átmenetileg szegények”, „lecsúszással fenyegetett szűkölködők” stb. –

csoportjai helyezkednek el. Közülük legjobban a marginalizálódottak láthatók: őket a szakemberek a társadalom „alján” vagy „kívül” helyezik el, esetükben „gettósodásról”, „kizártságról”, „mélyszegénységről”, illetve a cigányság kapcsán „etnikai” problémákról is szó esik. (4)

A „félperifériás” állapotok további jellemzője a területi fragmentáltság, másként fogalmazva az a jelenség, hogy az ország egyes régiói, megyéi, kistérségei – és persze települései – között jelentős fejlettségbeli különbségek alakultak ki már alig egy évtizeddel a rendszerváltás után. Ez azt jelenti például, hogy amíg a fővárosban az egy főre jutó GDP az ezredfordulón durván 20 ezer dollár volt, addig a legfejlettebb megyékben (pl. Győr-Moson-Sopron, Fejér) már csupán 12–14 ezer, a legkevésbé fejlett megyékben (pl. Nógrád, Szabolcs-Szatmár-Bereg) pedig mindössze 6 ezer dollár. Mint látható az eltérések léptékbeli, hiszen Budapest és a „legelesettebb” megyék között már háromszoros a különbség, azonban mindez a „dinamikusan” fejlődő és a „halmozottan hátrányos helyzetű” kistérségek között ennek a sokszorososa. (5)

A területi, a kistérségi és a települési különbségek az ezredforduló óta csak növekedtek: egy tipológia szerint az ország területének alig több mint egytizede (13%) tartozik a „kiugróan fejlődő” térségek közé, és itt él a lakosság hatoda (17%). Ezzel szemben az ország területének csaknem kétötöde (38%) „krízishelyzetben” van, ahol a népesség közel egynegyede (23%) él. Ez utóbbin belül elkülöníthető egy közel 600 ezer fős népesség, amely már napjainkban is „gettósodó” falvak lakója. (6) Ezek az adatok a szemlélőben azt a benyomást keltik, mintha nem is egyazon országról lenne szó. Ez utóbbit külön is hangsúlyoznánk, mert a lakosság számottevő része nincs vagy nincs teljesen tisztában az egyenlőtlenségek „elszabadulásával”. (7). És nem csupán azért, mert a szegények és a kirekesztettek többnyire földrajzi térben is elkülönülnek a többiektől – hiszen a „lemaradó” kistérségekben, vagy a „gettósodó” falvakban csak kevesen fordulnak meg – hanem azért is, mert mindenki el van foglalva a saját gondjaival: romló életviszonyaival, munkaerőpiaci félelmeivel. (Megjegyeznénk, hogy a realisabb kép kialakításához a média sem járul hozzá, amikor a hazánkban is tömegesen előforduló szegénységet-kirekesztettséget vagy eseti és többnyire sajnálatra méltó állapotokként mutatja fel, vagy ellenkezőleg, a modern társadalmak elkerülhetetlen „vastörvényeként”, amelyet a legfejlettebbek (pl. Egyesült Államok) sem tudtak „megoldani”. Ez utóbbi azt sugallja, hogy „akkor meg mit akarunk mi”, és hivatkozás sem esik mondjuk a skandináv országok ennél sokkal szolidárisabb-sikeresebb eljárásairól a szegénység megelőzésében és kezelésében).

Befejezve, de nem kimerítve a problémát, remélhetően az elmondottak is érzékeltetni tudták azt a dezintegrált, polarizált és fragmentált világot, amely a rendszerváltás után hazánkban kialakult, és amelynek keretében e „félperifériás” újkapitalizmus újratermelődik. Azt, hogy nagyon is különböző fejlettségű, integráltságú, versenyképességű társadalom- és gazdaságsszerveződés-formák léteznek egymás mellett Magyarország területén, amelyek hasonlóképpen jelentősen eltérő megélhetési, iskolázási, elhelyezkedési, életkezdesi, beilleszkedési stb. körülményeket és esélyeket kínálnak az ott élő fiatalok számára. Ez a magyar újkapitalizmus jellegzetes működésmódjaként értelmezhető, ami korlátokat állít egy „általosan igaz” magyar szocializációs séma használata elé, és figyelmeztet, hogy az adott

társaság és település konkrét társadalmi, gazdasági, munkaerő-piaci, jövedelmi, megélhetési stb. viszonyainak ismerete nélkül az ott élő fiatal nemzedékek felkészítéséről-felkészüléséről, beilleszkedéséről és esélyeiről aligha lehet reális és érvényes kijelentéseket tenni.

Nos, a **továbbiakban egy empirikus kutatás adatainak a bemutatásával próbálunk meg reálisabb képet adni arról a szocializáció környezetről – pontosabban azok némely eleméről – amelyek az úgynevezett „halmozottan hátrányos helyzetű” kistérségekben uralkodnak.** A vizsgálatra az elmúlt években került sor Szabolcs-Szatmár-Bereg megye két kistérségének húsz településén, melynek keretében egyfelől igyekeztünk feltérképezni az itt élő 14–17 éves fiatalok továbbtanulási-szakmaszerzési törekvéseit és lehetőségeit, másfelől az őket eltartó-nevelő szülői családok helyzetét. E jellemzők közül azokkal foglalkozunk röviden, amelyek megítélésünk szerint a családok, az iskolák vagy a települések közvetlenül megtapasztalható „életvilágán” keresztül spontán módon befolyásolják a szocializációs mezőt.

A szülők alacsony iskolázottsága

A szülők iskolázottsága kétséget kizáróan fontos szocializációs tényező. E tekintetben a „halmozottan hátrányos helyzetű” kistérségekben nevelkedő fiatalok vitathatatlanul kedvezőtlen helyzetben vannak, hiszen szüleik iskolázottságának a szintje feltűnően alacsony. Részben évszázados történelmi örökségről van szó tekintettel arra, hogy a magasabb iskolázottság elérése-megtartása alkalmasint egy család több generációs teljesítménye. Részben a közelmúlt eseményeiről: az államszocializmus szakmaszerzést ösztönző hatásáról, illetve az újkapitalizmus eme képzettségeket leértékelő és ezek helyébe a munkaerőpiacon eladható tudást-szaktudást átképzéssel biztosítani képtelen működésmódjáról.

Ha az alacsony iskolázottságot az alapiskolai végzettséggel mérjük, akkor az adatok szerint az apáknak több mint egyötöde (22%), az anyáknak, pedig több mint egyharmada (36%) csupán általános iskolát végzett vagy még azt sem. Az alacsony iskolázottság főként az aprófalvakban mutat magas arányokat, amennyiben az ezer fő alatti településeken az apák negyede (25%), az anyáknak csaknem a fele (45%) tartozik közéjük. A városok irányába ugyan valamennyit javul a helyzet, azonban az apák esetében még mindig 18, az anyák esetében, pedig 25 százalékos arányokat regisztrálhatunk. A foglalkoztatottsági adatok ismeretében aligha vitatható, hogy nincs kereslet ilyen létszámú iskolázatlan és képzetlen munkaerő iránt sem a helyi (települési, kistérségi, megyei), sem a tágabb hazai munkaerőpiacon. Jelentős gondot okoz, hogy ez nem csupán aktuálisan, hanem távlatosan is fennálló probléma, hiszen a 14–17 éves fiatalokat eltartó-nevelő szülői nemzedék nagyobb része életkoránál fogva még évtizedekig munkaerő-piaci szereplő marad, már pedig alacsony iskolázatlanságán aligha tud változtatni.

Hasonló gondokkal néz szembe a szakmunkásképzőt végzettek egy nem jelentéktelen része is, mivel ezen iskolázottság a rendszerváltást követően a kistérségekben is leértékelődött, sokakat kiszorítva a munkaerőpiacról. A probléma súlyát jelzi, hogy a szülők körében ez volt az egyik „legkedveltebb” iskolázottság, hiszen az apáknak közel fele (46%), az

anyáknak pedig negyede (24%) szakmunkás végzettséggel rendelkezik. Ez a képzési forma annak köszönhetette elterjedtségét, hogy az államszocializmusban ez az iskolatípus biztosította az alacsony iskolázottságú rétegek számára a belépést a szakképzettség megszerzésére, és egyben mobilitási csatorna is volt. Mindenesetre a szakmunkásképzettek elhelyezkedési gondjai sem bizonyultak átmenetinek a beruházások elmaradása miatt. Az érintettek munkaerő-piaci pozíciói javítására elvileg alkalmas lehetne e kevésbé iskolázott és képzett lakossági csoportok-rétegek képzése vagy átképzése, aminek azonban számos tényező korlátokat szab. Mindenekelőtt – mint jeleztük – a beruházások hiánya, aztán az, hogy közülük sokan nem rendelkeznek a sikeres tanuláshoz nélkülözhetetlen írni, olvasni és számolni tudással, ami szinte kizárja a versenyképes képzettség felnőttkori megszerzésének lehetőségét. Emellett azonban nem kevesen tartanak is az eddig zömében kudarcra végződő tanulástól, vagyis félnek attól, hogy ismét kudarcot vallanak az iskolapadban. Aztán vannak olyanok, akik nem is hajlandók ismét az iskolapadba ülni, mert személyesen vagy ismeretségi körükben azt tapasztalták, hogy az új szakmával csakúgy nem tudnak elhelyezkedni, vagy tartósan megkapaszkodni a munkaerőpiacon, mint a korábbival, akkor meg „minek a sok erőlködés”. A szülői családok jelentős részének kedvezőtlen iskolázottsági-kulturális „klímája”, vagy a szakmunkásképzettség munkaerő-piaci használhatóságához kapcsolódó „rossz” tapasztalatai, nem adnak erős indítást és kapaszkodókat gyermekeik tanulmányi teljesítménye és továbbtanulása ösztönzését illetően.

Az „alkalmazotti- és munkáslet” hiányzó mintái

A „halmozottan hátrányos helyzetű” kistérségek állapotának jellemzője a foglalkoztatottság alacsony szintje. Adataink szerint az apáknak alig több mint a fele (53%) állt hivatalosan „alkalmazásban” a kérdezés időszakában. Emellett a „munkanélküliek” (8%), a „szociális segélyezettek” (9%) és a „leszállékoltak” (13%) aránya volt magas, de a viszonylag korai életkorban elhalálozott apák 6 százalékos súlya sem lebecsülendő.

Az anyák körében hasonlóképpen alacsony a foglalkoztatottak aránya (48%), mellettük a „munkanélküliek” (7%), a „szociális segélyezettek” (11%) és a „leszállékoltak” (10%) csoportjai mutatnak magas értéket, továbbá a „háztartásbeliek” (10%) és a „gyesen, gyeden, gyeten” lévők (11%) is. Az anyák közt így összességében nagyobb súlyt képviselnek a munkaerőpiacot kényszerből vagy önként elhagyók, mint a hivatalos munkaerő-piaci szegmensben alkalmazottak.

A munkavállalási gondok ebben az esetben is a községekben „sűrűsödnek”. Ugyanis, amíg a kistérségi központokban az apák kétharmada (65%) az anyáknak közel a háromötöde (58%) „állásban” volt, addig a kétezer fő alatti falvakban az apáknak csupán 46-48, az anyáknak, pedig mindössze 36-42 százaléka mondhatta el ezt magáról. Mindezek arra utalnak, hogy a „halmozottan hátrányos helyzetű” kistérségek városaiban is számottevően jobbak az elhelyezkedési lehetőségek, mint a falvakban.

Nos, a vázoltak egyértelműen jelzik a munkaerőpiacról kiszorultak magas arányát. Egyrészt azon csoportok tagjait, akik hivatalos „munkanélküliként”, „szociális segélyezettként”

vagy „leszázálekoltként” valamilyen állami-önkormányzati járadékra-segélyre jogosultak. Ezek közt is feltűnően magas arányt képviselnek a „leszázálekoltak”, jóllehet más kutatásokból tudjuk, hogy az orvosok szerint a falusi lakosság évtizedes önkizsákmányoló és egészségtelen életmódja oly mérvű fizikai-idegi-szellemi elhasználódással járt – és alkalmasint jár ma is – hogy 50–55 éves kor körüli leszázálékolásuk nem túlzás. Ezzel együtt is azt gondoljuk, hogy a „leszázálekoltak” ilyen nagyságrendje nem elsősorban az itt élők egészségi állapotával kapcsolatos, hanem rendszerváltás utáni tömeges elbocsátásokkal, amikor is a mindenkori kormányok így próbáltak megszabadulni az általuk „feleslegesnek” tekintett munkaerő-kínálattól. Súlyos gondot jelent azonban, hogy ezzel az adminisztratív eljárással sem a munkaerő-piaci nyomás, sem az érintettek és családjaik megélhetése nincs megoldva, ugyanis olyan alacsony a rokkantnyugdíj reálértéke, hogy abból megélni és a családot eltartani „a kor kívánalmainak megfelelően” nem lehet, így ezek az emberek visszakényszerülnek a munkaerőpiac valamely szegmensébe.

Másrészt az adatok azt is jelzik, hogy nem kevesen semmiféle járadékra vagy segélyre sem számíthatnak, vagyis többnyire nem-hivatalos „munkanélküliként” élik-szervezik az életüket. Ezek közül egyesek elmondták, hogy „alkalmi munkákból” élnek, mások a munkavállalásra nem utaló „otthon van”, „háztartásbeli” vagy „munkanélküli” státust jelölték meg.

Ha a jelzett foglalkoztatottsági, munkanélküliségi és inaktivitási adatokat a család-háztartások szocializációs „klímája” szempontjából értelmezzük, akkor arra a közel sem szívdertítő eredményre juthatunk, hogy azok többségében a felnőtt – munkaképes korban lévő – nemzedék nem képes a modern társadalmakkal adekvát munkavállalási, életviteli és megélhetési mintákat közvetíteni gyerekeinek. Ugyanis a háztartások egynegyedében (25%) nincs olyan családtag, aki a „hivatalos” munkaerőpiacon dolgozna, további közel kétötödében (38%) is csupán egy fő, aki nem feltétlenül valamelyik szülő, (lehet a testvér stb. is). Következésképpen hazánk foglalkoztatottsági, jövedelmi és megélhetési viszonyai között „ideálisnak” tekinthető kétkeresős család-háztartások a vizsgált kistérségekben kisebbségben vannak, hiszen arányuk csupán egyharmadnyi (32%). (Az ennél szerencsésebb, vagyis a három vagy többkeresős családok aránya (4%) elenyésző). Mindent egybevéve a 14–17 éves fiatalok egynegyede olyan családban nő fel, ahol nincs „kereső”, vagyis ők hónap vagy évszámra nem látnak senkit elmenni „dolgozni”, amit hazai körülmények között sajátos szocializációs helyzetnek kell tekintenünk. Mégpedig sokan elég korai életkorban szembesülnek ezzel az állapottal, hiszen a 14 évesek – ők éppen a nyolcadik osztályt végezték a felvétel idején – 30 százaléka élt olyan család-háztartásban, amelyben a hivatalos munkaerőpiacon nem „dolgozott” senki. (Ennél „rosszabb” helyzetben már csak a szakképzésben résztvevő 15–17 évesek voltak, amennyiben az őket eltartó háztartások 42 százalékában nem volt „kereső” családtag). És ez az állapot családi mintát közvetít a fiataloknak a tekintetben is, hogy mivel töltik a munkanélküli felnőttek napjaikat, milyen megfontolások alapján döntenek a hivatalos munkaerőpiaci állásajánlat elfogadásáról, illetve, hogy ezt miként lehet alkalmi munkákkal vagy más módon kiváltani.

Megélhetési-gazdálkodási körülmények

Az elmondottak egyben a család-háztartások jövedelmi helyzetét is jelezik, mivel a hazai bérek, járadékok és segélyek ismeretében könnyen belátható, hogy a „dolgozó” nélküli és az egykeresős családok havi bevételei messze elmaradnak mind korunk követelményeitől, mind a társadalmilag elfogadható és még inkább a kívánatos szinttől. E megfogalmazások a Központi Statisztikai Hivatal létminimum-számításaira és a lakosság megélhetéssel kapcsolatos megítélésére alapozódnak. A KSH szakemberei az évtized közepén egy aktív korú felnőttből és egy gyerekből álló háztartás létminimum-értékét 84–87 ezer, az egy felnőttből és két gyerekből állóét 110–115 ezer, a tipikusnak mondható két felnőttből és két gyerekből álló családot, pedig 145–150 ezer forint körüli összegre becsülték. A lakosság véleménye megerősíteni látszik e számításokat, hiszen a kérdezettek a „legalacsonyabb színvonalú önfenntartáshoz” durván havi 30 ezer, a „szűkös életkörülmények” biztosításához havi 40 ezer forintot tartottak elegendőnek. (8)

Mindezek figyelembevételével mi sem tévedünk nagyot, ha havi 30 ezer forint egy családtagra eső jövedelemnagyságnál húzzuk meg a létminimumot. Ezen összehatárnál a vizsgált háztartások mintegy kétharmadáról (66%) állítható, hogy havi bevételeik éppen elérik ezt az értéket, vagy annak alatta maradnak. Ez az adat aligha meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a „halmozottan hátrányos helyzetű” kistérségekben a bérek a minimálbér körül szerveződnek, így még a hivatalos munkaerőpiacon alkalmazottak jó része is rosszul keres. Mindenesetre a megélhetés, az életkörülmények, és a gyerekek felnevelése-felnevelkedése szempontjából sok mindent elárul az, hogy a szakképző iskolákba járó 15–17 évesek 88, a nyolcadik osztályban tanulók 72 százaléka, vagy a gimnáziumban tanulók fele is olyan családban nő fel, amelyben az egy családtagra eső havi bevétel alatta marad, vagy éppen eléri a létminimumértéket.

Ha 40 ezer forintnál húzzuk meg a jövedelemhatárt, akkor azt regisztrálhatjuk, hogy a család-háztartások negyötöde rendelkezik olyan havi jövedelemmel, amely a „legalacsonyabb színvonalú önfenntartáshoz”, illetve a „szűkös életkörülményekhez” elegendő csupán. Az elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy e térségek lakosságának a többsége olyan alacsony pénzbeli bevételekkel bír, amelyekből képtelen biztosítani maga és a családja számára egy magyar, és még kevésbé egy európai értelemben vett „átlagos” életminőséget.

A háztartásvezetőket megkértük arra, hogy értékeljék a családjuk megélhetését anyagi viszonyaik tükrében. A kérdezettek kétötöde (41%) gondolta úgy, hogy „beosztással jól kijönnek a jövedelmeikből”, míg egy kisebbsége (4%), hogy „gond nélkül élnek”. Ezzel szemben mintegy kétötödük (39%) vélekedett úgy, hogy „éppen hogy kijönnek jövedelmeikből”, további nyolcaduk (13%), hogy „hónapról hónapra”, és szintén egy kisebbségük (2%), hogy „nélkülözések közt élnek”. Anyagi helyzetük tekintetében láthatóan két nagy csoportra oszlanak a háztartások: a kisebb felük (45%) úgy ítéli meg, hogy havi bevételeikből nagyobb erőfeszítés nélkül „beosztással jól kijönnek” vagy még ennél is kedvezőbb a helyzetük. Nagyobbik felük (54%) viszont úgy gondolja, hogy a rendelkezésre álló jövedelmekből „éppen hogy” az általuk megszokott és „normálisnak” elfogadott egyensúly határán billegnek, vagy már át is billentek az állandósult anyagi gondokkal

küszködők világába. Ez utóbbiak súlya főként a járadékosok és a munkanélküliek közt jelentős: a „leszázálekkolt” családfők háztartásainak több mint az ötöde (22%), a hivatalos „munkanélküliek” egynegyede (27%), a „szociális segélyezett” közel fele (48%) sorolta magát a „hónapról hónapra” és a „nélkülözések közt élők” közé.

Nyilvánvaló – függetlenül a fenti önbesorolástól – hogy a családok egy, alkalmanként nem jelentéktelen része képtelen biztosítani a háztartás folyamatos működéséhez nélkülözhetetlen erőforrásokat. Például a háztartásvezetők 17 százaléka jelezte, hogy a kérdezést megelőző 12 hónapban gondot jelentett számukra a „napi fogyasztási cikkek” (pl. kenyér, liszt, tej) megvétele, 23 százalékuknak az, hogy „húst” vegyenek, 41 százalékuknak, pedig az, hogy az „őszi-téli ruhaneműket” megvásárolják. A közüzemi számlák kifizetése szintén kétőtödüknek okozott fejfájást.

A különböző iskolatípusban tanuló fiatalok megoszlása aszerint, hogy az előző 12 hónapban milyen gyakran fordult elő a családban, hogy a hónap vége előtt elfogyott a pénz
(százalékban)

Milyen gyakran fordult elő, hogy hó vége előtt elfogyott a család pénze	Általános iskola	Szakiskola	Gimnázium	Szakközépiskola	Összesen
Nem fordult elő	45,4	28,6	43,7	38,8	39,7
Havonta	26,2	38,7	21,5	28,1	27,9
Kéthavonta	6,3	6,0	7,0	10,0	7,4
Háromhavonta	8,1	14,3	11,3	13,1	11,5
Félévente	5,9	8,7	11,2	6,2	8,2
Egy évben egyszer	8,1	3,7	5,3	3,8	5,3
Összesen	100	100	100	100	100

A háztartásvezetők háromötöde – lásd a fenti táblát – azt állította, hogy a kérdezést megelőző évben előfordult családjukban az a felettébb kínos eset is, hogy a következő havi bevételek megérkezése előtt elfogyott a pénzük. A probléma súlyát mutatja, hogy ez a háztartások több mint egyharmadánál (35%) havi-kéthavi gyakorisággal fordult elő, vagyis esetükben már nem beszélhetünk a háztartás „folyamatos” üzemeltetéséről. Sokat elárul a családok bevételeiről és megélhetéséről az is, hogy már a jövedelmeikből „beosztással jól kijövő” családok egyharmada is jelezte, hogy elfogyott a pénzük a következő bevételek megérkezése előtt. Ez a szituáció azonban a jövedelmeikből „éppen hogy kijövő” háztartásokban már általános jelenség, hiszen 80 százalékuk beszámolt erről, döntő részük állandósult, havonta-kéthavonta ismétlődő problémaként jelezve azt.

Témánk szempontjából kiemelendő, hogy az állandósult háztartásvezetési-megélhetési gondok a szakiskolákban tanuló diákok körében „sűrűsödnek”, amennyiben az e fiatalokat nevelő családok közel fele (45%) jelezte, hogy jövedelmeik havonta-kéthavonta „elfogynak” a következő bevételek megérkezése előtt. Ezzel nem azt kívánjuk mondani, mintha a gimnáziumban, az általános vagy a szakközépiskolában ennél összehasonlíthatatlanul jobb lenne a helyzet – hiszen a gyerekeiket ide járató családok sorrendben 29, 32, és 38 százaléka ugyan-

erről számolt be – hanem azt hangsúlyoznánk, hogy a szakiskolák mindennapjait kétséget kizáróan meghatározza és megüli a „szegénység légköre”. Ez fontos szocializációs elem, hiszen a diákok egyfelől akarva-akaratlanul magukkal viszik az iskolába és az osztályba azokat a napi problémákat, amelyek a család szegénységéből fakadnak, legyenek azok étkezési, utazási, ruházkodási, zsebpénzbeli vagy tanügyi gondok. Másfelől magukkal viszik az ezek következtében kirobbanó vagy lappangó családi viták és veszekedések indulatait-feszültségeit, netán az ezeket kísérő magatartásminták olyan formáit is, amelyek messze nem iskola-konformak (pl. ivás, fenyegetés, agresszió, verekedés). Aztán azt is tudják-érzik ezek a 16–17 éves fiatalok, hogy a tanáraik a tanulmányi munkában elnézőbbek velük szemben, hiszen ismerik körülményeiket: motivátlanságukat, eddigi tanulmányi kudarcaikat, szegénységüket, az ösztönző család hiányát, tanácsatlanságukat, megfogalmazatlan félelmeiket és társadalmi elégedetlenségüket. (Eme iskolák oktatási-nevelési „klímája”, a tanár-diák viszony, a kortárscsoportok élet- és értékvilága stb. összehasonlíthatatlanul más, mint a városi jómódú „középosztály” motivált, egyetemre és külföldre törekvő gyerekei által használt kéttan nyelvű középiskoláké).

Nem véletlenül utalunk itt a társadalmi elégedetlenségre, ugyanis az e kistérségekben élő népesség döntő többsége szeretne úgy élni, mint az ország szerencsésebb térségeiben, városokban és falvaiban lakók, továbbá erőfeszítéseket is tesz azért, hogy szegénységén változtasson. Szeretne például „polgárként” tartalékolni és felhalmozni a család és gyerekei távlatos törekvéseit kielégítendő, azonban a jelzett jövedelmi helyzetben csak kevesen engedhetik meg maguknak ezt luxust: a háztartásvezetők kétötöde (42%) állította, hogy bevételeikből „nem tudnak félretenni” pénzt, míg „rendszeres” tartalékolásról mindössze egytizedük (12%) számolt be.

És valóban erőfeszítéseket is tesz megélhetése javításáért, hiszen a „halmozottan hátrányos helyzetű” kistérségek lakossága a rendelkezésre álló földeken – a családok 96 százaléka birtokol valamekkora földterületet, többségük persze csak azt a néhány száz négyszögöles telket, amelyen a lakóháza áll – zömében gazdálkodik is. Összesen a családok 83 százaléka jelezte, hogy megműveli a földjét és azon alapvetően olyan növényeket termeszt, amelyeket a háztartásban fel tudnak használni. Emellett a családok fele állatot – főként szárnyasokat, sertést – is tart, ez esetben is döntően saját szükségletre. A kistérségek állapotáról és népességük erőfeszítéseiről sok mindent elárul az, hogy a mezőgazdasági termelésben minden státuszú és foglalkozású réteg jelentős (50–70%) arányban vesz részt – alkalmasint kénytelen részt venni – vagyis az értelmiség csakúgy, mint az irodaiak, a szakmunkások vagy a leszázalékoltak dolgozók. Hangsúlyoznánk, hogy az őstermelés döntően a háztartások önellátására szerveződik – pontosabban arra szerveződhet, hiszen az árutermelés jelentős befektetést és készpénzt igényel, mely eszközöknek a többség nincs birtokában – így a gazdálkodás alapvető célja a „pénzkiváltás”, vagyis, hogy minél kevesebbet kelljen a családoknak élelmiszerekre költeniük. A mezőgazdaságban való tömeges részvétel és rászorultság szintén fontos szocializációs tényező, hiszen a termelési tevékenységekbe többnyire a fiatalokat is bevonják. És közben megélhetési stratégiák is áthagyományozódnak, nevezetesen, hogy miként lehet és kell a család megélhetését többféle erőforrás – bérek, fizetések, segélyek, járadékok, alkalmi munka és a természetes önellátás – természetes és/vagy kényszerű kombinálásával szervezni.

A vázoltak ismeretében hangsúlyoznánk, hogy a szegénység eme formái nem csupán az alacsony jövedelmekről, a munkanélküliségről, a járadékokra-segélyekre való ráutaltságról stb. szólnak, hanem jelentős erőfeszítésekről is a megélhetési források szervezésében-működtetésében, és persze ezen erőfeszítések alacsony hatékonyságáról és hiábavalóságáról is, hiszen a természetes önellátás jelzett formái kizárólag a túlélésre adnak módot, azonban nem kínálnak alternatívát a szegénységből való kitörésre.

A társadalmi valóság megélése

Adataink szerint a lakosság meglehetősen rosszul éli meg a rendszerváltás után az országban, a megyében, a kistérségben és a településen zajló, a többség számára a korábbi foglalkoztatási- és életkörülményeknél kedvezőtlenebb állapotokat közvetítő folyamatokat.

A háztartásvezetőket megkérdeztük például arról, hogy mit tekintenek a család két legégetőbb problémájának: legtöbben a „munkanélküliséget” (54%) említették, aztán a „pénztelenséget” (34%), a „szegénységet” (30%), és az „egészségi gondokat” (26%). Látható, hogy gondjaik mindössze három-négy egzisztenciális elemre – munkanélküliség, pénztelenség, stb. – szűkülnek, vagyis sok családnál az állandósult megélhetési problémák kezelése köré szerveződnek a mindennapok. És persze az „egészség” köré, amely megfelelhet a tényleges állapotoknak, de a „betegségtudat” lehet pszichikus következménye is a romló és kiszolgáltatott helyzetnek és a szegénységnek. Az elmondottak ismeretében nincs ebben semmi túlzás, hiszen csak a „való világ” reálfolyamatait vesszük számba, így ezek az emberek csupán realistiként viselkednek, és szó sincs itt semmiféle pesszimizmusról. És realistának kell tekintenünk őket akkor is, amikor arról számolnak be, hogy nem tudnak eligazodni a rendszerváltás óta zajló folyamatokban. Vagyis képtelenek eldönteni, hogy a számukra zömében kedvezőtlen gazdasági, foglalkoztatási és társadalmi fejlemények politikai-ideológiai magyarázatában kinek is higgyenek – egyáltalán van-e számukra „elfogadható igazság” – hiszen helyzetük és kilátásaik változatlanul romlottak, jó esetben stagnáltak, mind a konzervatív, mind a szociál-liberális kormányok idején.

A rendszerváltást követően a lakosság negatív tapasztalatai nem csupán sokasodtak, de állandósultak is, következésképpen többségük (72%) joggal gondolja úgy, hogy „nincs értelme előre tervezni”, sőt nem kevesen (43%) arra a közel sem megnyugtató eredményre jutottak, hogy „nem tudnak hinni önmagukban” sem. Mindezek egy bizonytalan, sodródó, a tágabb és a szűkebb környezete történéseit nem vagy alig értő világ képét villantják fel. A kérdezettek számottevő része azt érzékeli, hogy sem a történések magyarázatához, sem pedig az élete (kiszolgáltatottsága) megváltoztatásához semmiféle támaszra vagy kapaszkodókra sem számíthat a politikai pártoktól, az államtól, az önkormányzatoktól, a társadalomtól. Másként fogalmazva a többség hitevesztett, akár a politikai ígéretek, akár a politikai „gondoskodás”, akár a hivatalos és nem hivatalos „jobbító” programok hozadékai, akár az élete jobbra fordulása vonatkozásában. Könnyen belátható, hogy a személyes és a családi élet előrelátásának és tervezhetőségének a hiánya súlyos gondokat rejt magában. Sok más mellett a személyiség instabillá válását, a távlatos gondolkodás leépülését, a szituativitás és az igénytelenség elő-

térbe kerülését, vagy a motiválatlanságot. Továbbá a kiszolgáltatottság érzésének az uralkodóvá válását, hiszen sokan megalapozottan gondolják úgy, hogy sorsukat nem ők maguk irányítják, hanem külső erőknek kiszolgáltatva sodródnak. (A kutatások ezt az állapotot országosan is regisztrálták, hiszen a jelenség a rendszerváltást követően számottevően felerősödött: a 16 éven felüli lakosság körében a depressziósok arány az 1988. évi 24,3 százalékról 1995-re 30,5 százalékra emelkedett. A depresszió szociológiai értelemben a saját helyzet átélésének negatív állapotát jelöli, melyet a tehetetlenség érzése, a reménytelenség és jövőnélküliség, a kilátástalan lelkiállapot stb. jellemeznek). (9)

Tekintettel arra, hogy a fiatalok ezekkel a beállítódásokkal, meggyőződésekkel, társadalom- és valóságmagyarázatokkal nap, mint nap találkoznak a családon belül – legyen is bármi a kiváltó ok – hatásaik alól aligha vonhatják ki magukat. Sőt, a szegénység reménytelenségével és kilátástalanságával átítatott szülői-családi közérzetről még csak beszélni sem kell, hiszen ezek természetes részei a mindennapok életvezetési rutinjainak, így akaratlanul is viselkedésalakító tényezőként alakítják a fiatalok iskolai teljesítményét, iskolai vagy iskolán kívüli magatartását.

A szülői generáció zömében él a törekvés, hogy ha már saját helyzetén keveset vagy egyáltalán nem tud változtatni, legalább gyerekeinek legyen az övénél kedvezőbb az élete, így a lehető legtöbbet igyekszik megtenni gyerekei versenyképes iskolai felkészítéséért. Sokak esetében szó szerint a legtöbbről van szó, hiszen – mint szó volt róla – a család-háztartások jelentős része nagyon kedvezőtlen anyagi körülmények között él, így aligha meglepő, ha a gyerekek iskoláztatása alkalmasint jelentős anyagi megterhelést jelenthet a szülőknek. És valóban, a háztartásfők közül kevesebben (29%) jelezték, hogy a gyerekek iskoláztatása „agyagilag egyáltalán nem okoz gondot” számukra, mint amennyien ennek az ellenkezőjét állították, sőt, a szülők közel egyharmada (31%) vélekedett úgy, hogy „nehezen szedik össze” a pénzt, vagy kimondottan „erőn felül vállallnak”. Elgondolkodtató, hogy az anyagi megterhelés ellenére a szülők egy nem jelentéktelen része egyáltalán nincs meggyőződve arról, hogy gyerekei élete jobbra fordul: 43 százalékuk állította azt, hogy gyerekei jövőjét illetően csak „részben bizakodó, részben borúlátó”, további 7 százalékuk pedig, hogy „túlnyomóan borúlátó”. Mindez azt jelenti, hogy a szülők bizonytalanok annak ellenére, hogy gyerekeik döntően még az iskolapadban ülnek, nyolcadikosként vagy valamely középfokú iskola tanulójaként. Elvileg ugyan elismerik a tanulás fontosságát gyerekeik jövőjét és versenyképes társadalmi, munkaerő-piaci felkészítését illetően, és szóban ösztönzik is őket valamilyen végzettségek megszerzésére. Ténylegesen azonban közülük sokan nincsenek meggyőződve szóbeli biztatásuk-támogatásuk realizálhatóságának valóságosságáról, látva gyerekük-gyermekeik gyatra iskolai teljesítményét, motiválatlanságát, a térségükben működő középfokú iskolák szakmai kínálatát, oktatási színvonalát, illetve az ezekből kikerülő pályakezdeők elhelyezkedési esélyeit és várható kereseti lehetőségeit. Mindezek ismeretében a szülők számottevő része nem alaptalanul kételkedik az oktatási-képzési „befektetéseit” megtérülésében, és abban, hogy ezáltal gyerekei sorsa majdan jobbra fordul. Másként fogalmazva: szülők érzik-tudják, hogy magukra maradtak, hiszen a helyi reálfolyamatok alig vagy egyáltalán nem támasztják alá az iskolai teljesítményről, a magasabb iskolázottságról, a szakmáról vagy a tudásról vallott és szóban átadott tanácsaikat, útmutatónak-ösztönzőnek szánt általános bölceleteiket.

Összegzés helyett

Nem kívánjuk rendszerezetten összefoglalni az eddig elmondottakat csupán néhány általunk fontosnak tekintett összefüggésre hívnánk fel a figyelmet.

Mindenekelőtt hangsúlyoznánk – amit remélhetően sikerült érzékeltetnünk – hogy a „halmozottan hátrányos helyzetű” kistérségek a társadalom- és a gazdaságszerveződés merőben más formáját és minőségét jelenítik meg, mint hazánk dinamikusan fejlődő régiói, megyéi vagy kistérségei. Például itt – a gazdaság rendszerváltás utáni leépülése és foglalkoztatottság drámai összezsugorodása okán – a „másodlagos” munkaerőpiac (pl. közmunka, közhasznú munka) hosszú ideje állandó, kiterjedt és mással nem helyettesíthető részét képezi a helyi társadalmak működésének. Hasonlóan fontos szerepet kapnak e társadalmak szerveződésében az „elsődleges” munkaerőpiac tehermentesítését szolgáló további intézmények (pl. leszázalékolás), mint ahogy a „másodlagos” munkaerőpiac tehermentesítése is folyamatos beavatkozásokat (pl. szociális segély) generál. Mindezek jelzik, hogy nem eseti vagy átmeneti beruházási, foglalkoztatási, munkanélküliségi stb. gondokról van szó, hanem tartósan fennálló működésmódról. Miután e kistérségekben a bérek a minimálbér körül szerveződnek, így a hivatalos munkaerőpiacon foglalkoztatottak számottevő része is alacsony keresetekből kénytelen eltartani a családját, következésképpen a szegénység jóval kiterjedtebb, mint az a munkanélküliek, a segélyezettek stb. számából következne. És mivel itt a létminimum körüli jövedelmekből élő család-ház-tarások vannak túlsúlyban, szó sincs valamiféle extrém vagy sajnálatra méltó állapotról, itt ez a társadalom domináns újratermelődési formája.

Fontos tény, hogy ezek a bérek nem jelentenek mindenképpen ösztönzést a hivatalos munkaerőpiacra történő visszatérésre, hiszen az érintetteknek nem kínálnak lehetőséget sem a megélhetési gondjaik aktuális meghaladására, sem a szegénységből való távlatos kitörésre. Aligha vitatható, hogy a jelzett állapotok a munkavállalási hajlandóság és a modern értelemben vett munkakultúra erodálását vonják maguk után, olyan életrétegek és életstratégiák tömeges kialakulását eredményezve, amelyekben nem szerepel – mert az alacsony iskolázottság, a tartós munkanélküliség stb. okán nem is szerepelhet – az igényes munkaerőpiacra történő visszatérés törekvése. A vázoltakból természetesen következik, hogy e térségek nagy létszámú lakossági csoportjai felkészületlenek modernizációs folyamatokba történő visszatérésre, tekintettel annak előfeltételére, amely az ő iskolázottságukra, képzettségükre, munkakultúrájukra, tenni akarásukra stb. kívánna építeni. Ugyanis a munkaerőpiacról tartósan kiszorult, rossz közérzetű, törekvéseiben és megélhetési stratégiáiban régóta a segélyezés, az alkalmi munka és a „másodlagos” munkaerőpiac határán mozgó, alacsony iskolázottságú és munkakultúrájú stb. népesség egyfelől egyáltalán nem képes fogadni az igényes technológiákat. Másfelől, ezáltal rendkívül kedvezőtlen szocializációs körülményeket teremt és közvetít a gyerekei számára is eme állapot generációs meghaladására.

A vázoltak már utalnak rá, hogy e térségekben a szocializációs folyamatok is eltérően működnek, mint a gyorsan modernizálódó hazai térségekben, netán az Európai Unió még ennél is dinamikusabban fejlődő régióiban. Gondoljunk például arra, hogy e fiatalok számottevő része olyan családban nő fel, amelyben nincs „kereső”, vagyis rendszeresen mun-

kába menő családtag. Az érintett fiatalok számára tehát hiányzik vagy hiányos az a minta, amelyet a hivatalos munkavállalás során az apa vagy az anya napi életszervezésével, szakmai-hivatásbeli felkészültségével, munkahelyi örömeivel és gondjaival megjelenít és hitelesít. A fiataloknak többek közt nincs képük arról, hogy a munkahelyeken komoly alkalmazkodást kívánnak meg az alkalmazottaktól, hogy milyen munkahelyi konfliktusok adódhatnak és ezek miként oldhatók fel, hogy megéri a képzésekben való részvétel, mert bérezési-előrejutási előnyökkel jár, vagy, hogy a munkahelyen kialakított ismeretségek nagyon jól kamatoztathatók az állásváltoztatásban és -keresésben. Ettől eltérően család munkanélküli tagjai – ne feledjük a háztartások kétötödében (42%) van ilyen személy – nem csupán munkavállalási erőfeszítéseikkel nyújthatnak követendő mintát a fiataloknak, hanem olyan beállítódásokkal és viselkedésmódokkal is, amelyek a munkavállalás vagy a munkavégzés alóli kibúvára ösztönöznek. Hasonlóképpen „rossz” példát adhatnak az általános iskolában bukdácsoló vagy a középfokú tanulmányokat félbehagyó testvérek-haverok is, akik a szülők ösztönzései ellenére jelentősen növelhetik a tanulás-képzés alóli kibúvás esélyeit.

Mindent egybevéve, e minták semlegesíthetik a szülők, a tanárok és más hivatalosságok által verbálisan közvetített értékeket és véleményeket a tanulás és a munkavállalás egyéni és társadalmi fontosságáról és hasznosságáról. Annál is inkább, mert ezeket a társadalmilag egyébként széles körben elismert – hiszen ott érvényes – értékeket, véleményeket és magatartásmintákat a család tényleges megélhetése és erőfeszítései, illetve a szülők, szomszédok, ismerősök stb. tapasztalatai nem támasztják alá, mivel a hivatalos munkavállalással járó jövedelmek csakúgy alacsony szintű megélhetést tesznek lehetővé, és csakúgy a szegénységet állandósítják, mint a járadékok vagy a segélyek.

Mint utaltunk rá, a szocializációs környezet fontos része az iskola, ahol többnyire a hasonlóan kedvezőtlen anyagi helyzetű és „rossz” közérzetű családok, becsvágy nélküli, a tanulmányaikat elhanyagoló, frusztrált és sodródó gyerekei gyűlnek össze, ami az iskola „oktatási klímáján” és így a tanulmányi eredményeken is meglátszik. És az sem hat ösztönzően e fiatalok teljesítményére, hogy – tisztelet a kivételnek – sokszor fáradt és bizonytalan tanítókkal és tanárokkal találkoznak, akiket kimerítenek az oktatási erőforrásokért folytatott zömében meddő erőfeszítések és nyomasztanak az egyre romló iskolai körülmények. Közülük nem kevesen fásultan veszik tudomásul tanítványaik érdektelenségét és motiválatlanságát – azt, hogy erőfeszítéseik ellenére tanítványaik zöme továbbra sem mutat érdeklődést a tudás, a szakma stb. iránt – és sokukat megbénít az iskola „leépítésétől”, bezárásától és a munkahely elvesztésétől való félelem is. A tanítók és tanárok jó része tisztában van azzal is, hogy a hozzájuk forduló tanítványaiknak, és azok szüleinek, képtelenek használható tanácsokat adni a viszonylag is kiszámítható elhelyezkedést és megélhetést biztosító szakmára-foglalkozásra nézve. Tanácstalanok, hiszen a környéken hosszú ideje nincsenek jelentős beruházások, amelyek határozott keresletet közvetítenének az oktatás-képzés és a munkaerőpiac irányába, és pontosan tudják, hogy akik iskolai és foglalkozási karriert szeretnének befutni, vagy egyszerűen boldogulni akarnak, elvándorolnak – elvándorolni kényszerülnek – a településről és a környékről.

Irodalom

- (1) A vizsgálat az Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium és a VB Leasing, az Österreichischen Volksbanken AG és a VR-Leasing AG tagjának támogatásával készült. A kutatás, melyben Gazsó Ferenc, Pitti Zoltán és Laki László vett részt, könyv formájában megjelent. /Megjelent! Társadalmi zárványok. MTA PTI. Budapest.2008/
- (2) **Somlai Péter** (1997) Szocializáció. A kulturális átörökítés és a társadalmi beilleszkedés folyamata. Budapest, Corvina Kiadó,
- (3) **Laki László** (2005) Ismét tévúton, avagy mérlegen a magyar rendszerváltás, Egyenlítő, IV. évf. 2005/5-6 szám.
- (4) **Ferge Zsuzsa** (2006) Struktúra és szegénység, in. (Kovács Imre szerk.) Társadalmi metszetek, (Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon), Napvilág Kiadó, Budapest,
- (5) **Fóti Klára** szerk. (2003) A szegénység enyhítéséért—helyzetkép és javaslatok, (Országjelentés a „humán fejlettségről” 2000-2002), MTA Világgazdasági Kutatóintézet—United Nations Development Programme, Budapest, 25.o.
- (6) **Kovács Katalin** (2005) Polarizálódás és falutípusok a vidéki Magyarországon, in. (Bognár László-Csizmady Adrienne-Tamás Pál-Tibori Timea szerk.) Nemzetfelfogások-falupolitikák, ÚMK-MTA SZKI, Budapest,
- (7) **Ferge Zsuzsa** (2000) Elszabaduló egyenlőtlenségek, Szociális Szakképzés Könyvtára, Budapest,
- (8) **Bukodi Erzsébet** szerk. (2004) Társadalmi helyzetkép 2003. KSH, Budapest, 88.o.
- (9) Kopp Mária-Skrabski Árpád-Lőke János-Szedmák Sándor (1996) Magyar lelkiállapot az átalakuló társadalomban, Századvég, 1996 ősz.
- (10) **Kovács Imre-Nagy Kalamász Ildikó** (2006) Társadalmi és területi egyenlőtlenségek, in. (Kovács Imre szerk.) Társadalmi metszetek, (Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon), Napvilág Kiadó, Budapest,
- (11) **Darvas Ágnes-Tausz Katalin** (2004) Szegénység és kirekesztettség gyermekkorban, in. A szegénység és a társadalmi kirekesztődés folyamata, KSH. Budapest,
- (12) **Gazsó Ferenc** (2006) Társadalmi struktúra és iskolarendszer, in. (Kovács Imre szerk.) Társadalmi metszetek, Napvilág Kiadó, Budapest,
- (13) **Gazsó Ferenc-Laki László** (2004) Fiatalok az újkapitalizmusban, Napvilág Kiadó, Budapest,
- (14) **Ladányi János-Szelényi Iván** (2004) A kirekesztettség változó formái, Napvilág Kiadó, Budapest,
- (15) **Laki László-Bíró A. Zoltán** (2001) A globalizáció peremén, (Kunhegyes térsége és a Csiki-medence az ezredfordulón), MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest,
- (16) **Pitti Zoltán** (2004) Magyarország gazdasági és társadalmi élete. Főbb jellemzők és folyamatok (1989-2002). In. (Ágh Attila szerk.), Magyar hozomány, Magyarország az EU-csatlakozás küszöbén, BM Kiadó, Budapest,
- (17) **Spéder Zsolt** (2001) Gyerekek és gyerekes családok szegénysége Magyarországon, Info-Társadalomtudomány, 54. szám.
- (18) **Szalai Erzsébet** (2006) Tőke-munka viszony és hatalmi szerkezet a magyarországi újkapitalizmusban, in. (Kovács Imre szerk.) Társadalmi metszetek, Napvilág Kiadó, Budapest.